

İ.QASPIRALI VƏ AZƏRBAYCAN MİLLİ AZADLIQ HƏRƏKATI

Xəqani Məmmədov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji

Universiteti

prof.khaqani.mammadov@gmail.com

***Açar sözlər:** türkçülük, milli azadlıq hərəkatı, İ.Qaspiralı, Rusiya müsəlmanları İttifaqı.*

XIX əsrin ikinci yarısında şimali Azərbaycanda kapitalizmin inkişafı maarifçilik və milli hərəkatın inkişafında mühüm rol oynamış ictimai-siyasi cərəyanların meydana gəlməsi və yayılmasına səbəb oldu. Türkçülük hərəkatının yaradıcısı və ideya rəhbəri olan İ.Qaspiralı türk dünyasının birliyi ideyasını irəli sürüb, “Dildə, fikirdə, əməldə birlik” şüarı ətrafında türk xalqlarını birləşməyə çağırırdı.

İ.Qaspiralı 1883-cü il aprel ayının 10-da çox böyük çətinliklə “Tərcüman” qəzetinin nəşrinə nail oldu. O, həmin qəzetdə dərc etdirdiyi əsərlərində bütün türk xalqlarını ortaq və təmiz bir dil ətrafında birləşdirməyə çalışırdı. O, təhsildə “Üsuli-cədid”, yəni “Yeni üsul” adlanan islahat hərəkatının genişlənməsində fəal iştirak etmiş, bu hərəkatın Türkünstanə, Şimali Qafqaza, Azərbaycana, Çinə və Hindistana yayılmasında, Krimdə “Gənc Tatarlar” təşkilatının yaranmasında mühüm rol oynamışdır.

Türkçülük cərəyanı Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının yüksəlişinə müsbət təsir göstərdi. Onun təsiri ilə Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının liderləri xalqımızın milli şüurunun və milli özünüdərkinin formalaşmasında, milli hərəkatın düzgün istiqamətə yönəldilməsində türkçülük cərəyanının ideyalarından bəhrələnmişlər.

ИСМАИЛ БЕК ГАСПИРАЛИ И НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

Хагани Мамедов

***Ключевые слова:** тюркизм, национально-освободительное движение, И.Гаспирали, Союз мусульман России.*

Во второй половине 19 века развитие капитализма в Северном Азербайджане привело к возникновению и распространению общественно-политических течений, сыгравших важную роль в развитии

просвещения и национального движения. И. Гаспирали, основатель и идейный лидер тюркского движения, выдвинул идею единства тюркского мира и призвал тюркские народы объединиться вокруг лозунга «Единство в языке, мысли и действии».

10 апреля 1883 года И.Гаспирали с большим трудом удалось издать газету «Тарджуман». В своих произведениях, опубликованных в этой газете, он пытался объединить все тюркские народы вокруг общего и чистого языка. Он активно участвовал в расширении реформаторского движения под названием «Усули-джадид», т.е. «Новый метод» в образовании, сыграл важную роль в распространении этого движения на Туркестан, Северный Кавказ, Азербайджан, Китай и Индию, а также в создание организации «Молодые татары» в Крыму.

Направление тюркизма положительно сказалось на подъеме азербайджанского национально-освободительного движения. Под его влиянием лидеры азербайджанского национально-освободительного движения воспользовались идеями тюркского направления в формировании национального сознания и национального самосознания нашего народа, направлении национального движения в правильном направлении.

İSMAİL BEK QASPIRALI AND THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENT OF AZERBAIJAN

Khagani Mammadov

Keywords: *Turkism, national liberation movement, I.Qaspirali, Union of Muslims of Russia*

In the second half of the XIX century, the development of capitalism in Northern Azerbaijan led to the emergence and spread of socio-political movements that played an important role in the development of education and the national movement. I. Gaspirali, the founder and ideological leader of the Turkic movement, put forward the idea of the unity of the Turkic world and called on the Turkic peoples to unite around the slogan “Unity in language, thought and action.”

On April 10, 1883, I. Gaspirali managed to publish the newspaper “Tarjuman” with great difficulty. In his works published in this newspaper, he tried to unite all Turkic peoples around a common and pure language. He actively participated in the expansion of the reform movement called “Usuli-Jadid”, i.e. The “new method” in education played an important role in the spread of this movement to Turkestan, the North Caucasus, Azerbaijan, China

and India, as well as in the creation of the “Young Tatars” organization in Crimea.

The direction of Turkism had a positive impact on the rise of the Azerbaijani national liberation movement. Under his influence, the leaders of the Azerbaijani national liberation movement took advantage of the ideas of the Turkic direction in shaping the national consciousness and national identity of our people, guiding the national movement in the right direction.

XIX əsrin son rübündə Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin sürətli inkişafı milli sənaye burjuaziyası və ziyalı zümərəsinin yetişməsi, xalqın millisiyasi oyanma prosesinin dərinləşməsi, millətin meydana gəlməsi, maarifçilik və milli hərəkətin sonrakı yüksəlişində mühüm rol oynamış bir sıra ictimai-siyasi cərəyanların geniş yayılması ilə səciyyələnirdi.

XIX yüzilliyin sonlarında türk xalqlarının oyanışı güclənir, onlar arasında türkçülük ideyaları yaranır və yayılırdı. Rusiya imperiyasının müsəlman-türk xalqlarının oyanışında və qabaqcıl ideyalara yiyələnməsində böyük rol oynamış şəxsiyyətlərdən biri «XIX əsrin ən böyük islahatçısı», «türk dünyasını oyandıran» İsmayıl bəy Qaspralı (1851-1914) olmuşdur.

İsmayıl bəy Mustafa Ağa oğlu 1851-ci il mart ayının 8-də Baxçasaray yaxınlığında yerləşən Avçıköydə dünyaya gəlmişdir. Babası Qaspıra kəndindən olduğu üçün özünə Qaspralı soyadını qəbul etmişdir. Ağməscid gimnaziyasında təhsil alan İsmayıl bəy Voronej şəhərindəki hərbi məktəbə daxil olmuş, sonra isə Moskva Hərbi Akademiyasında təhsilini davam etdirmişdir. İ. Qaspralı Moskva Hərbi Akademiyasında təhsil alan zaman slavyanofil hərəkətinin liderlərindən olan Katkov ilə dostluq münasibətləri yaratmış, onun sayəsində rus millətçiliyi ideyaları ilə, liberal və millətçi siyasi cərəyanlarla yaxından tanış olmuşdur. O, Moskvada təhsil aldığı illərdə Gertsen, Çernişevski, Belinski, Pisarev və s. qabaqcıl fikir adamlarının əsərlərini oxumuşdur. Lakin 1868-ci ildə başlayan Rusiya-Türkiyə müharibəsinə görə təhsilini yarımçıq qoymuşdur. O, 1868-ci ildə Baxçasarayda yerləşən Zincirli mədrəsəsində rus dili müəllimi təyin edilmişdir [4, s. 21].

İ. Qaspralı 1872-ci ildə Parisə gedərək orada məşhur rus yazıçısı İ. Turgenevin yanında çalışmış, Fransada olduğu iki il müddətində fransız dilini öyrənməklə yanaşı, Avropa mədəniyyəti ilə də yaxından tanış olmuşdur. 1874-cü ilin sonlarında İstanbula gələn İsmayıl bəy burada Osmanlı ləhcəsini mükəmməl öyrənmişdir. 1875-ci ilin qışında Baxçasaraya qayıdan İ. Qaspralı 1878-ci ildə Baxçasaray Bələdiyyəsinin sədri seçilir və 4 il bu vəzifədə çalışır. O, 1881-ci ildə “Rusiya müsəlmanları” əsərini “Tavrıda” qəzetində çap etdirir. 1882-ci ildə əslən Kazandan olan fabrik sahibi İsfəndiyar Akçoranın qızı Zöhrə xanımla və onun ailəsi ilə Baxçasarayda yaxından tanış olur, bu tanışlıq qarşılıqlı məhəbbətə çevrilir. İsmayıl bəy Kazan şəhərinə elçiyə getsə də,

İsfəndiyar bəy qızını ona verməyib onu evindən qovur. İsmayıl bəy həyatını təhlükəyə ataraq, gecə ikən Zöhrə xanımı qaçıraraq, Baxçasarayə gətirir. Zöhrə xanım İsmayıl bəyə yalnız həyat və səadət yoldaşı deyil, həm də əməl və məslək yoldaşı olur. Bu nığahdan İsmayıl bəyin Rifat, Mansur, Haydar, Şəfigə və Nigar adlı övladları dünyaya gəlmişdir [4, s. 28].

Azərbaycan xalqına xüsusi məhəbbət bəsləyən İ.Qaspıralı o dövrdə Kırında təhsil alan azərbaycanlı tələbələrə hərtərəfli qayğı göstərir, onların dərindən sonra “Tərcüman” qəzetinin redaksiyasında çalışmalarına əlverişli şərait yaradırdı. Novorossiysk Universitetinin tələbələrindən Nəsim bəy Yusifbəyli, Nəriman Nərimanov bə digərləri onun ətrafında toplaşaraq türkcülük ideyalarının yayılmasında ona dəstək olurdular. Nəsim bəy Yusifbəyli İsmayıl bəyin redaksiyada onunla birlikdə işləyən qızı Şəfiqə xanımla ailə həyatı qurur və bu nığahdan onların Niyazi və Zöhrə adlı övladları dünyaya gəlir.

S.C.Kırımər «Qaspıralı İsmayıl bey» əsərində yazırdı: «Sönmüş kalpləri ne ile yandırmalı? Basireti kesmiş perdeleri ne ile kaldırmalı? Qaflet sahrasında serilib kalmış koca bir milleti ne ile ayağa turğuzmalı?» sualləri ilə başlayan İsmayıl beyin bütün həyatı bunların cavabını bulmaq və həyata keçirməkdə keçdi. O, Türk tarihinden bu qayə ile bahs etti. Türk dil birliğini bu maksatla ireli sürdü. «Üsulu cedit» mekteblerini bu emelle düşündü, Medreselerin islahatını bu niyyətlə ireli sürdü. Cemiyeti hayriyeleri bu düşünce ile kurdurdu» [4, s. 10].

O, 1883-cü il aprelin 10-da nəşrinə başladığı «Tərcüman» qəzetində dərc etdirdiyi əsərlərində bütün türk xalqlarını ortağ və təmiz bir dil ətrafında birləşdirmək istəyirdi. 1877-ci ildə ilk türk qəzeti olan “Əkinçi” bağlandıqdan sonra türk və rus dillərində nəşr edilən “Tərcüman” Rusiyanın türk-tatar xalqlarının taleyində mühüm rol oynadı. 1905-ci ilin sonlarından “Tərcümanı-əhvali-zaman” adı ilə nəşr edilən qəzetin saylarında “Əhvali-dövlət-hərəkəti-millət”, “Əxbəri daxiliyyə”, “Bizim qəzetlərdən” adlı bölümlərində müxtəlif türk boylarından və onların yaşadıkları şəhərlərin sosial, mədəni və siyasi həyatından bəhs edilirdi. Qəzetin 1905-ci il 14, 15 və 16-cı sayları Bakıda azərbaycanlılarla ermənilər arasında baş verən qanlı münaqişəyə həsr edilmişdi. İ.Qaspıralı həmin münaqişəni təxribat adlandıraraq, tezliklə bu münaqişəyə son qoyulmasını tələb edirdi [7, s. 141].

İsmayıl bəy Qaspıralı rus millətçiliyinin, panslavizm hərəkatının türk-müsəlman xalqları üçün böyük təhlükə yaratdığını dərk edirdi və imperiyanın müsəlman xalqları arasında milli şüurun formalaşması, əməkdaşlığı, birliyi ideyası ilə çıxış etməyə başlamışdı. O, rus dilində nəşr olunan “Rusiya müsəlmanları” əsərində yazırdı: «Asiya və Avropanın bir qismində sanki böyük bir millət-türk-tatar milləti var. Bu millət dağınıq, parça-parça, zəif, digər millətlərə nisbətən elm və mərifətcə, sərvət və mədəniyyətcə çox geridə qalmış-

dır. Belə davam edərsə, əbədi mübarizə qanununa uyğun olaraq məhv olacaq, başqa millətlər tərəfindən udulacaqdır...» [2, s. 36].

İsmayıl bəy Qaspiralı irəli sürdüyü «dildə, fikirdə əməldə birlik!» tezi-sini prinsip etibarilə həm «müsəlman birliyi» (panislamizm), həm də «türk-tatar müsəlman birliyi» (pantürkizm) təliminə tətbiq edirdi. Dil, din, adət və ənənəni millətin əsas prinsipləri kimi götürən İsmayıl bəy «cədidçilik» («Üsuli-cədid»), yəni «yeni üsul» adlanan islahat hərəkatının genişlənməsində, bu cərəyanın «qədimçilər» («Üsuli-qədim»), yəni «köhnə üsul» cərəyanına qarşı mübarizəsində fəal iştirak etmişdir. O, Krım və İdilboyu tatarları arasında, həmçinin Türkünstanə, Şimali Qafqaza, Azərbaycana, İrana, Çinə və Hindistana yayılan “Cədidçilik” hərəkatının genişlənməsində, Krımda “Gənc tatarlar” təşkilatının yaranmasında mühüm rol oynamışdır.

İ.Qaspiralı bütün Rusiya müsəlmanlarını birləşdirən ilk siyasi təşkilat-Rusiya Müsəlmanlar İttifaqının yaradılması zərurətini Ə.M.Topçubaşov, Ə.B.Ağayev, Ə.B.Hüseynzadə, Alim Əfəndi Maqsud və Bünyamin əfəndi Ədhəmlə birlikdə müzakirə etmişdir. 1905-ci il avqustun 15-də Nijni-Novqorodda keçirilən Rusiya Müsəlmanlarının birinci qurultayında İsmayıl bəy Qaspiralı qurultayın sədri, Ə.M.Topçubaşov, Rəşid İbrahimov və Əbulsüqut Axmatov isə onun müavinləri seçildilər. Qurultayda Rusiya müsəlmanlarının ilk siyasi partiyası olan “İttifaqi-Müslümin”- “Rusiya müsəlmanları İttifaqı” adlı partiya yaradıldı. Partiyanın 1906-cı il yanvar ayının 13-23-də Peterburqda keçirilən II qurultayında “İttifaq”ın 23 bənddən ibarət Nizamnaməsi və müvəqqəti Proqram layihəsi qəbul edilmişdir. “İttifaqi-Müslümin”partiyasının 1906-cı il avqustun 15-21-də yenə Nijni-Novqorodda keçirilən III qurultayında türklərin kökləri, ümumi türk dilinin qəbulu və onun vacibliyi ilə bağlı İsmayıl bəy Qaspiralı çox mühüm bir çıxış etmiş və onun bu barədəki çıxışı alqışlarla qarşılanmışdır. O demişdir ki, türklərin əslə və nəslə birdir. Məkan və zamanın ixtilafı nəticəsində şivə və adətlərimizdə fərqlilik yaranmışdır. Bu fərqlilik bir-birimizi başa düşməyəcək dərəcəyə çatmışdır. Bundan sonra məktəblərimizi vahid ədəbi dilimizə xidmət halına gətirmək lazımdır. Bunun nəticəsində tədricən müxtəlif şivə və ləhcələr birləşmiş olar [1, s. 279].

“Tərcüman” qəzetinin səhifələrində türk dünyasının tanınmış ziyalılarından Yusif Akçora, Fuad Körpülü, Ziya Göyalp, Əhməd Hamdi Maksudi, Firudin bəy Köçərli, Ələkbər bəy Rəfibəyli, Nəriman Nərimanov, Həsən Səbri Ayvazov və başqalarının imzalarına rast gəlmək olurdu. Onların yazdıqları məqalələrdə türk xalqlarının zəngin tarixi keçmişi və mədəniyyəti araşdırılır, dil məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilirdi.

«Tərcüman» qəzetinin əsas məqsədi bütün müsəlman türklərinin başa düşəcəyi ortaqlar bir türkçə yaratmaq idi. İ.Qaspiralı bu barədə yazırdı: “Bəzi düşüncələr vardır ki, bizə yasaqdır. Onları bizdən sonra gələcək nəsillərə

buraxalım. Biz mənəvi birliyi yapalım, dilləri birləşdirəlim, siyasi birliyi başqaları düşünsün” [7, s. 141].

Qəzet ən uzunmüddətli türk qəzeti olub bütün türk dünyasında çox sürətlə yayılırdı. Türk tarixçisi Nadir Dövlət öz əsərində təkcə İstanbulda “Tərcüman”ın beş min nüsxə tirajla satıldığını göstərirdi. Buna baxmayaraq, qəzetin hər nüsxəsini çap etmək üçün onun nəşiri çox ciddi maddi sıxıntılarla üz-üzə qalmalı olurdu. Azərbaycan milli burjuaziyasının görkəmli nümayəndəsi, böyük messenat Hacı Zeynalabdin Tağıyevin maddi yardımları nəticəsində qəzeti çap etmək mümkün olurdu.

İ.Qaspiralı “Var olsun türk!” başlıqlı məqaləsində türk xalqlarının qədim tarixə və mədəniyyətə malik olduqlarını qeyd edərək yazırdı: “Biz türklərin qəbulu- islamdan müqəddəm milli yazılarımız vardı. Qəbulu islamdan sonra elm və ədəbiyyat meydanlarında bir çox hikmətlərimiz görüldü. Var idik, var olacayız... Əhlisalib (səlib yürüşləri) zamanında bütün Avropanın hücum və qəsdlərini dəf edə bildik, lisanımızı və adətlərimizi bu zamana qədər itirməyib, hər dürlü bəla və inqilabi-zamana qarşı mərdanə sinə gərrib ruhumuzun qüdrətli olduğunu aləmə göstərdik. Buna görə də millətlər arasında özümüzü zəif və naçar zənn edib istiqbalımızı qaranlıq görməyəlim. Ən böyük millətlərin biri bizim türk millətidir” [7, s. 142].

Rusiya imperiyasında türkçülük hərəkatının tanınmış lideri olan, “Tərcüman” qəzetinin nəşiri və redaktoru olan İsmayıl bəy Qaspiralı 1914-cü il sentyabr ayının 11-də vəfat etdi. Türk dünyası onun simasında Rusiyanın türk-müsəlman xalqlarının liderini, islahatçı fikir adamını, Azərbaycan milli hərəkat xadimləri isə sədaqətli bir dostu, maarifpərvər bir ictimai-siyasi xadimi itirdilər. Sentyabr ayının 13-də “Kaspi” qəzetində Ə. Topçubaşovun “İsmayıl bəy Qaspirinskinin xatirəsinə” adlı vida sözü dərc edildi. O, yazırdı: “Son yarım əsr ərzində adı yalnız Rusiyadakı müsəlmanlar arasında deyil, xaricdə də çox yaxşı tanınan bir şəxs daha sıralaramızda deyil. Yarım əsr ərzində sakit, lakin inamlı şəkildə müsəlmanlara bilik, tərəqqi və ictimai şüur göstərən insanı həmişəlik itirdik... O, həm ictimai və publisist fəaliyyətinin başlanğıcında, həm də müsəlman ictimai fikrinin hamı tərəfindən tanınmış lideri kimi şöhrətinin zirvəsində olanda üzərinə götürdüyü vəzifənin icrasından bir an da geri çəkilmirdi... İsmayıl bəy irticanın meydan suladığı səksəninci illərdə öz balaca “Tərcüman”ının səhifələrində mühafizəkar “Moskovskie vedomosti” qəzetində çap olunan gurultulu antimüsəlman məqalələrə dəyanətlə cavab verirdi. İsmayıl bəy Qaspirinski kimi şəxsin vəfatı müsəlmanlar üçün böyük itkidir. Onların kədəri başa düşüləndir. Lakin qoy İsmayıl bəyin müsəlman camaatın faydasına sərf edilən şərəfli həyat yolu hər kəsə təsəlli olsun. Müsəlmanların hər biri isə İsmayıl bəyin təzəməzarı önündə bu sözləri deyə bilər: “İsmayıl bəy, çox sağ ol ki, doğma xalqın maraqları keşiyində dayanaraq əlindən gələnlə hər işi gördün. Sən həqiqi insan kimi doğuldun, yaşadın və öldün” [3, s. 127-128].

Kazan tatarlarının milli azadlıq hərəkatının liderlərindən biri olan Yusif Akçora oğlu türkçülüyn inkişafında İsmayıl bəy Qaspiralının böyük rolu haqqında yazmışdır: “Heç kimsə İsmayıl bəy Qaspiralı qədər Türklük qayəsini vuzuh, səbat və ısrarla nəzəriyyə ilə təqib, fəaliyyət ilə tətbiqə səy etməmişdir” (4.) Tanınmış Türkiyə tarixçisi M. F. Körpülüzadə onun türkçülük hərəkatının yüksəlişində oynadığı mühüm rolu yüksək qiymətləndirərək yazırdı : “ Bütün həyatını Türklüyün yüksəlişinə sərf edən İsmayıl bəy Türk xalqının əbədi şükranına layiqdir” (4).

İsmayıl bəy Qaspiralının Azərbaycan milli hərəkatının liderlərinə böyük təsiri olmuşdur. Azərbaycan milli mətbuatı onu «möhtərəm ustad», «fəxri-millət», «böyük İsmayıl bəy», «türklükü paydar, millətin namdar etməkə çalışmaqdan yorulmaq bilməyən...ustadi-əzəm» adlandırırdı. Onun təsiri ilə Azərbaycanda türkçülüyn əsas ideoloqu və təbliğçiləri Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, Ə.M.Topçubaşov, M.Ə.Rəsulzadə, M.Ə.Şeyxzadə, Ə.A.Müzniib, C.Hacıbəyli, M.B.Məmmədzadə, Ə.Kamal bəy, S.İbrahimov və başqaları türkçülük ideya və siyasətini müdafiə və inkişaf etdirmişlər [6, s. 49-50].

XX yüzilliyin başlanğıcında Azərbaycan aydınlarının qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri xalqın milli mənlilik şüurunu oyandırmaq, onu milli hüquqları uğrunda mübarizəyə cəlb etməkdən ibarət idi. Onlar müxtəlif mətbuat orqanlarında dərc olunan yazılarında müsəlmanların siyasi hüquqsuzluğundan, ictimai- siyasi və mədəni-maarif sahəsində mövcud olan çətinliklərdən və s. problemlərdən bəhs edirdilər.Lakin «...millətin qabaqcılları olan və min dürlü müşkülət içərisində yetişə bilən ziyalılar və qələm sahibləri daima təqiblərə məruz qalır, şiddətli bir kontrol altında saxlanılırdı» [9, s.106]. Bu isə onların mübarizəsini çətinləşdirirdi.

Türk tarixçisi Tahir Sünbül Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının ilk dövrünü xarakterizə edərək yazırdı ki, gənc türklər hərəkatının tarixi altında qaçan Azərbaycan ziyalıları arasında ilk siyasi təşəbbüslər başlanmışdır. Bu ziyalılar tatar türklərindən daha millətçi, gənc türklərdən daha artıq türkçü olmuşlar. Onların arasında Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə, Ə.M.Topçubaşov, M.Ə.Rəsulzadə, N.Nərimanov, N.Vəzirov, Ü. və C.Hacıbəyovlar kimi şəxsiyyətlərin olduğunu qeyd edən tədqiqatçı bu aydınları Azərbaycan türkləri arasında siyasi partiyaların yaranması tarixinin ilk fidanları kimi səciyyələndirirdi [8, s. 21].

Azərbaycan aydınları Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, Ə.M.Topçubaşov, M.Ə.Rəsulzadə, C.Hacıbəyov, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, S.M.Qəni-zadə, F.Köçərli, E.Sultanov, Ö.F.Nemanzadə, H.Cavid, Y.V.Çəmənzəminli və digər ziyalılar millətin oyanışı üçün əllərindən gələni əsrgəmərdilər.

Ədəbiyyat:

1. Boran Əziz. Cümhuriyyətə gedən yol: milli azadlıq hərəkatının aktuallığı, mənbələri, dövrləri və cərəyanları., Bakı, 2020, s.279.
2. Əmrahov M. XX əsrdə Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı. Bakı, 2019, s. 36.
3. Həsənlı C. Tarixi şəxsiyyətin tarixi: Əlimərdan bəy Topçubaşov. Bakı, 2013, s. 227-228.
4. Kırımer S.C. Qasıralı İsmail bəy, İstanbul,1996, s.10, 21, 28.
5. Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı 1992. s. 26-27.
6. Məmmədov X.M. Azərbaycan xalqının milli istiqlal mübarizəsi (XIX yüzilin sonları-XX əsrin əvvəlləri). Bakı, 2005, s.49-50.
7. Süleymanova S. Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkat (XIX əsrin sonu-XXəsrin əvvəlləri). Düzəliş və əlavələr edilmiş ikinci nəşr. Bakı, 2022, s.141, 142.
8. Sünbül T. Azərbaycan dosyası. Ankara, 1990, s.21.
9. Zeynalov C. Müxtəsər Azərbaycan tarixi. Bakı, 1992, s.106.